

The article analyzes scientific works on the genesis of the Islamic religion, its influence on the religious culture of the peoples of the East, as well as the facts that despite the fact that the Islamic religion arose as a monotheistic religion at the beginning, it is considered as a religion of a syncretic nature, incorporating themselves the religious views of the peoples who adopted Islam and before the adoption of Islam. The author points out that even before the adoption of Islam, this religion was accepted by peoples with their state status, a stable social stratum, and rich traditions. This factor allows the author to conclude that "Islam influences the syncretic interpretation of pre-Islamic religious systems of many peoples and the formation of a culture known in the East under the terms "Arab culture" and "Muslim culture." It is known that in the 7th century AD, Islam, founded by Muhammad, in subsequent periods the state religion of the Arab Caliphate and subsequently spreading to the regions conquered by the Arabs, was realized as a monotheistic religion. The author substantiates these opinions with the legends "Prophet Muhammad" and "Hakim Ulykhpan".

ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИРО-ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Максимова Ф.А.

*Ўзбекистан Республикасы Илимлар академиясы Қарақалпақстан бөлүмү
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы*

Қарақалпақ халқының миллий орталығында қәлиплескен бир қанша лиро-эпикалық дәстанлар композициялық қурылысы, көркемлігі хәм идеялық өзгешелигі жағынан өз алдына салмаққа ийе, миллий эпикалық мазмун хәм ўақыялар менен байытылған сыпатлары арқалы айрықша көзге түседі.

Қарақалпақ халқы көп ғана қахарманлық дәстанлар менен бир қатарда бай лиро-эпикалық дәстанларға ийе халық. Бақсылардың турақлы репертуарынан орын алған, елеге шекем жасап қиятырған лиро-эпикалық дәстанлар қатарына киретуғын «Саятхан-Хәмире», «Ашық Нәжеп», дәстанларын көрсетиўге болады. Бул дәстанлар қарақалпақ бақсыларынан жазып алынған хәм қол жазба түрінде тараған.

Лиро-эпикалық дәстанларда халықлар дослығын сүүретлеу, қыз айттырып басқа елге барыў, үрп-әдет шегараларын бузып өтиў кең сүүретленген болып, шығарманың тәсири хәм мазмунлы болыўына алып келеді. Лиро-эпикалық дәстанлары қарапайым халық тәрәпинен безетилген ашық қахарманлар образы мудамы адамзатқа тәбият инам еткен имканиятлардан шекленген, мүлайым, нәзик, сада, пайдасын билмейтуғын болып тәрәйиленеді. Лиро-эпикалық дәстанлардың минезлемелерине нәзер аўдарсақ, динине, миллетине қарамастан ашық болыў хәм оған үйленіў усаған ўақыялар жоқары дәрежеге көтеріледі.

Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанларының дөрелиўи қысқа дәўир ишинде емес, басқа халықлардай мыңлаған жыллар даўамында көп инсанлардың қолға киргизген мийнети болып есапланады.

Лиро-эпикалық дәстанларының пайда болыўы аңсат түрде дөрелип, қим айтқысы келсе айтатуғын шығарма емес, халықтың сүйиспеншилик сезимлериниң ояныўына байланыслы руўхый талабы дөреткен. Дәстанлардың сюжет

қурыў усыллары басқа халықлардағыдай қарақалпақ халқының дөретиўшилигинде де кең сүүретлениўин тапқан.

Лиро-эпикалық дәстанлардың жыйналыўында бақсылардың қызмети айрықша, олар мақтаныш еткен қахарманлары өзлериниң айтқан қосықлары, шерткен сазлары менен дилўар сөзлери, ислеген жақсылықлары арқалы халық арасында үлкен хурмет, бахытқа бөленеді.

Хақыйқатында да, дәстандағы қахарманлардың басларынан кеширген ўақыялары миллий турмыслық хәрактерге ийе болыўы менен бир қатарда хәр қыйлы ўақыялы, улыўма лирикалық дәстанларға тән болған сюжетлер менен ушласып миллий сана-сезимлеримизге эстетикалық заўық бағышлайды. Әдетте, лирикалық дәстанлар тутасы менен алғанда дуўтар жәрдемінде саз бенен сәўбеттин жетик маманлары болған бақсылар тәрәпинен атқарылып, устаздан шәкиртке өтиў жолы менен бизиң күнимизге шекем келип жеткен. Бунда эпикалық дөретпелердиң тийқарғы мазмунлары бир-бирине ашық болған қыз бенен жигиттин тәдирлери менен байланыслы болып, олардың өз мақсетлерин әмелге асырыў жолындағы машақатлы хәрекетлерин сөз етеді. Олардың ўақыялары белгили бир эпикалық ямаса географиялық орталықта пайда болып тийқарғы қахарманлардың хәрекетлери терең психологизм менен қандырылған, өз муҳаббатын ардақлаўшы ышқы-сезим туйғыларын қәстерлеўши, ўәдеге опалы, алған бағдарынан қайтпайтуғын, жаны таза, пәк нийетли, нәзик тәбиятлы персонажлар типінде сәўлеленеді. Бундай дәстанлардың тағы бир айрықша өзгешелигі бас қахарманларының дерлик барлығы дуўтардың қулағында бүлбил сайрататуғын сазенде-шайырлар болып келеді. Қахарманлардың образларының ашылыўында да усы

сазендешилик өнери тийкарғы хызмет атқарады. Барлық қыйыншылықлар мақсетке умтылған жолдағы тосықлар саз бенен сәубеттин жәрдеминде шешилип барады.

Дурыс, бундай дәстанлардың айырымларында, хәттеки, көпшилик бөлегинде хақыйкый урыс өнериндеги қолланылатуғын қылыш, қалқан, найза, сарыжай сыяқлы урыс қураллары хаққында да сөз болады. Бирақ олар шешиўши әҳмийетке ийе емес. Гейпара халатларда, мәселен, «Саятхан-Хәмире» дәстанында ўақьяның тўйини сарыжайдан нышанға гөзлеп атылған оқ хәм азлы-кем ғалаба урыслардың баянланыўы менен тәрийпленген. Буның себеплери урыс ислери менен шуғылланыўшы жәмийетлик орталықтың тәсиринен хәм бурыннан қәлиплесип қиятырған қаҳарманлық рухтағы дәстанлардың дәстүрли дөрелиў өзгешеликлериниң нәтийжелеринен болыўы керек. Ал, улыўма көз-карастан лирикалық дәстанларда дуўтар сазлары менен сөзлерди орынлы пайдаланыў шеберлиги ўақьялардың басланыўын, раўажланыўын хәм писип жетилисиўлерин тәмийинлейди.

Лиро-эпикалық дәстанларның тийкарғы өзгешеликлериниң бири – басқа да лиро-эпикалық дәстанлар сыяқлы «Саятхан-Хәмире» дөрөтпеси де өзлестирилген дәстанлар қатарына жатады. Ол қоңсы халықлар менен болған мәдений байланыслардың тәсиринде миллий орталығымызға сиңискен, бирақ шын руўхый мүлкимизге айланған халықлық дөрөтпе.

Лиро-эпикалық дәстанлардың қарақалпақлар арасында пайда болыў дереклери туўралы хәр қыйлы гейде бир-бирине қайшы келетуғын пикирлер орын алған. Мәселен, қарақалпақ халық дәстанларын хәм олардың атқарыўшылары болған жыраў-бақсылардың устаз-шәкиртлик жолларын бир қәлипке түсирген алым, профессор Қаллы Айымбетовтың пикири бойынша «Қарақалпақ бақсылары жыраўларға қарағанда соң пайда болған. Бақсылар Хорезм ойпатына көшип келип жайласқаннан соң қарақалпақларға бақсышылық өнери кеңнен таралған. Бурыннан қиятырған жыраўшылық өнериниң үстине бақсышылық өнери қосылып, қарақалпақтың көркем өнери байыған, жырлайтуғын репертуарлары кеңейген. Халық жыршылары қоңсы халықлардан жаңа шығармаларды үйрениў менен бир қатарда оны жетилдирип өзине бейимлеп жырлаған» [1,126]. Қарақалпақ әдебияты илиминиң тийкарын салған Н.Дәўқараев бул мәселе туўралы мынандай жуўмаққа келеди: «Бул типтеги дәстанлардың барлығы да қарақалпақ халқының өзиниң дөрөткен шығармасы емес, қарақалпақ халқының арасында XVII әсирден кейин, әсиресе, XIX әсирдиң ишинде түркменлер, Хорезм өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде таралған. Бул дәстанлардың бир қатарлары, мәселен, «Ғәрип ашық-

Шәхсанем», «Саятхан-Хәмире», «Ғөруғлы» XIX-әсирдиң ишинде қарақалпақ тилине бир қанша өзгертилип аўдарма етилгени белгили. Соның менен қатар, бақсылар бул дәстанларды бурынғы қолжазбасындай емес, қарақалпақ халқының жағдайына ылайықлап, өзинше өзгертип, алып таслап та, қосып та айтқаны мәлим. Бул дәстанлардың көпшилигин бақсылар қарақалпақлардың арасында XIX әсирдиң ишинде узақ жасаған түркменниң атаклы бақсысы Сүйеўден хәм Хорезмли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады» [4,261].

Қарақалпақ халық дәстанларын изертлеўши профессор Қ.Мақсетов улыўма лиро-эпослардың қарақалпақлар арасында қалай тарқалғанына тоқтай отырып, «Қарақалпақ бақсылары өзбек, түркмен бақсылары менен дөрөтиўшилик байланыста болып халық поэзиясын, халық музыкасын дөрөтиўде үлкен-үлкен табысларға ерискен. Әсиресе, усындай қубылыстың бир мысалы ретинде түркмен бақсысы Сүйеў менен қарақалпақ бақсысы Муўсаның арасындағы ең жақсы дослық байланысты көрсетиўге болады...»

Хорезмли өзбеклер, Хорезмли түркменлер арасында кеңнен мәлим болған «Саятхан-Хәмире» дәстаны усы аймақта бирге жасап, бекем қатнасықта болған қарақалпақлар арасында да тап сол халықлар менен бирдей жағдайда халық арасында тереңнен сиңисип, оның хақыйкый мәдений мүлкине айланып кеткен» [4,290-291], – деген жуўмаққа келеди.

Бул келтирип өткен қәнийге алымлардың лиро-эпослардың қарақалпақлардың арасына таралып, миллий кәдириятлармыздың бирине айланыў себеплери туўралы пикирлери бирин-бири толықтырады хәм дурыс бағдардағы күнделики хәм тарийхий турмыслық шәраятларға байланыссы фактлерге тийкарланған деп есаплаймыз.

Қарақалпақ бақсыларының арасына түркмен бақсылары менен қарым-қатнаста таралған хәм қарақалпақ бақсыларының репертуарына кирип, олардың сүйип айтатуғын дәстаны «Ашық Нәжеп» дәстаны болып қалған.

«Ашық Нәжеп» дәстаны өзиниң жанрлық өзгешелиги бойынша лиро-эпикалық дәстанларға жатады. Дәстан бақсышылық көркем өнерин сөз етеди. «Дәстан қарақалпақлар арасына XIX әсирдиң басында тараса керек хәм тараў дереги түркмен бақсылары екени гумансыз. Усы дәйирде Ташаўыз хәм Гөне Ургениш этирапында бир жағынан бирге жасап, екенинши жағынан бекем байланыста болған түркмен хәм қарақалпақ бақсылары бул бирге илесиўде шешиўши роль ойнаған» [4,294].

«Ашық Нәжеп» дәстанының қарақалпақ версиясы 1960-жылы бақсы Қаражан Қабуловтан профессор Қ.Мақсетов тәрөпинен жазып алынған. Дәстанның қарақалпақ версиясы түркменшеге қарағанда көлеми азлаў болып

онын сюжетлик жөн алысы менен образлык сыпатлауларда, формаларының арасында улымалықлар бар екенлиги менен көзге тасланады. Соның менен қатар, хәр қайсы версиялардың өзине тән өзгешеликтери де аз емес. Бул ҳаққында профессор С.А. Қаррыевтын дурыс көрсеткениндей, ««Ашық Нәжеп» дәстанының қарақалпақ версиясының стили, тили, ўақыялардын баян етилиўи түркмен дәстанларындағыдан өзгеше. Онда өзине тән бир қанша көркем берилген эпизодлар, ўақыялар бар. Тил жағынан да оғада шебер дүзиліслер көп. Дәстан түркмендегилерге қарағанда аз, бирақ ўақыялардын избе-излиги, дереклиги дәрәтпен тилинің көркемчилиги, онда халық творчествосының көркем тәрәплеринин усталық пенен байланыстырылыўи дәстанның қызықлы шығыўына себеп болды» [3, 1-24] деп жоқары баға береді.

Лиро-эпикалық дәстанларының типологиялық өзгешеликлерине байланыслы айырым мәселелер өзбек фольклортаныўшылары С.Рўзимбаев [6, 45-46; 7, 343], О.Мадаев [5], Ж.Қобулниёзов [8, 4-5] тәрәпинен кең изертлеў шеңберине тартылған. Бул келтирип өткен қәнийге алымлардың лиро-эпослардың қарақалпақлардың арасына таралып, миллий қәдириялармыздың бирине айланыў себептери туўралы пикирлери бирин-бири толықтырады хәм дурыс бағдардағы күнделикли хәм тарийхый турмыслық шәрәятларға байланыслы фактлерге тийкарланған деп есаплаймыз. Деген менен, усындай пикирлер дөгерегинде жүрип миллий лиро-эпикалық дәстанларымыздың түпкиликли дереклерин булардан басқаша көзқараста бағалаў тенденциялары да ушырасады. Мәселен, лиро-эпикалық дәстанлар бойынша пикир билдирген филология илимлери кандидаты Ә.Альмов: «Хәр бир халықтың атқарыўшысы дәстанда тарийх, ўақыт талап еткен қатаң қағыйдаларға байланыслы сол халықтың жүрегиниң қәлеўи бойынша өзгертип, қосып алып, дийдине жақынластырып отырады. Туўысқан халықлардың аўызеки әдебиятындағы жақсы тәжирийбелерден пайдаланыўдың өзи де дәўир әдебияты яки конкрет бир дәстанлардың кең таралыў дәўириндеги белгили қатнас, реал тарийхый итияжларға байланыслы болған хәдийсе болып, бул усы тарийхый орталықтың ишки раўажланыў куўаты менен салыстырылады [2, 11].

Усындай жағдайларды әсирлер бойы басынан кеширип киятырған қарақалпақ халқы ашықлық дәстанларының жас әўладларға тәрбиялық әҳмийетин «Хорезмге көшип келди» деген дәўирлерден кейин ғана басқалардан үйренди деў оның әҳмийетин кемейткен болып

табылар еди. Гүмансыз халқымыздың ашықлық дәстанларын дәрәтиўге, атқарыўға қызығыўшылығы тосаттан қысқа дәўирдин жемиси болмай, шығыстың басқа халықларындай мыңлаған жыллар даўамындағы миллионлардың қолға киргизген мәдениет жеңиси» [2, 25], деген тоқтамға келеди.

Автордың пикирлерине анықлап сер салып қарасақ, олардың алдыңғы алымлар тәрәпинен айтылған пикирлерден парқы шамалы, хәтте, оларды еле де тереңлестиреўи күшке ийе. Бирақ, изертлеўи миллий сүйиспеншилик туйғыларының епкининде өз бағдарын шатастырып алады. Дурысырағы, «басқа халықлардан өткен», «өгейситкен» деген сөзлер менен халық намысын «қорғаўға» хәрәкет етеди. Ол «қарақалпақ халқының өзінде ашықлық нәшлелери бүртик жармаса, ашықлықтың хижран азабынан жанбаса, ол хәққында басқа жақтан көширип әкелинген дәрәтпелердин хәм ондағы хәсыл сөзлердин хеш қандай қәдирине жетпес еди» [2, 26] деген жуўмақлаўшы көз қарасларында да «ашыныў», «күйиниў» туйғылары сәўлеленгени менен бәри бир оның түпкиликли мәнисинде хәқыйқатлықты, яғный, лиро-эпикалық дәрәтпелердин халқымыз тәрәпинен өзлестирилген дәстанлар екенлигин, олардың қәдир-қымбатларына жетип өзлериниң руўхый дүньясына үйлесимли болғанлықтан қабыл еткенлигин мойынлаўға ылайық түсиниклер жәмлескен. Қалаберсе, бир халықтан басқа халықларға өз-ара мәдениет қатнасықлар тәсиринде өткен, өзлестирилген дәрәтпелер әдетте сол халықтың ажыралмас руўхый-мәдениет, миллий мүлкине айланды. Демек, «өзлестирилген», «өткен» деген сыяқлы сөзлерди жатсыраўдың кереги болмай қалады. Бул факт. Бундай тәжирийбелерди тили, дини, мәдениет, жасаў орны өз-ара жақын халықлар орталығында көшпел ушыратыў мүмкин. Лиро-эпикалық дәстанларды хәқыйқый миллий версия қатарында бағалаўға, оларды миллетимиздин тилин, динин, үрип әдет дәстүрлерин, мәдениетин сәўлелендиреўи дәрәтпелер ретинде таныўға толық имканиятлар бар.

Себеби, қоңсы халықлардың мәдениет орталығынан орын алған дәстанлардың қарақалпақ версияларының хешқайсысы да тиккелей, сөзбе-сөз аўдарма емес. Оларға тил өзгешеликлеримизден баслап турмыс шәрәятларымыздың миллий сыпатлары, үрп-әдет дәстүрлеримиздин дыққатқа елеўли тәрәплери, миллий халықлық көз қараслар, халықлық пикирлеў имканиятларының хәсыл үлгилери сиңдирилген. Ал, булар белгили бир сюжетлер бирикпесиниң қайтадан жаңаланыўы, жаңадан миллий бағдар алыўы деген сөз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айымбетов К. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
2. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.
3. Қаррыев С.А. Түркмен әдебиятының совет гүндияны халықларының әдебиетлери билен өз ара бағланышларының тарийхыдан. ДД. – Ашхабад. 1966.
4. Мақсетов К. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки деретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
5. Мадаев А. Хорезмские дастаны и их специфические особенности: АКД. – Ташкент: 1973.
6. Рўзимбоев С. Саёд ва Ҳамро / “Ошиқ туркуми” дostonларининг гоъвий-бадий хусусиятлари. – Тошкент: ТДПИ, 1987.
7. Рўзимбоев С. «Саёд ва Ҳамро» / Ошиқнома, I китоб. – Урганч: Хоразм, 2006.
8. «Саёд ва Ҳамро» (дoston). Нашрга таёрловчи Ж.Кобилниёзов. – Тошкент: ФАН, 1964.

Qoraqalpoq liroepik dostonlarining tipologiyasi Maksetova F.A.

O'zbekiston Respublikasi fanlar Akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpog'iston gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus

Qoraqalpoq xalqining milliy muhitida shakllangan liro-epik dostonlari o'zining kompozitsion tuzilishi, badiiyligi va g'oyaviy o'ziga xosligi bilan ajralib turadi, milliy epik mazmun va syujetlar bilan boyitilgan. Lirik dostonlarda xalqlar do'stligi, o'zga yurtдан qiz aytirish, urf-odat va an'analar chegarasining buzilishi tasvirlangan, asar ta'sirli va mazmunli bo'lgan. Dostonning syujet vositalari boshqa xalqlar qatori qoraqalpoq xalqi ijodida ham keng aks etgan. Bir qancha lirik dostonlar musiqa va bahs bakshilar tomonidan dutorda ijro etilgan bo'lib, ustozdan shogirdga o'tish orqali bugungi kungacha yetib kelgan. Bunda dostonlarning mazmuni bir-biriga oshiq bo'lgan qiz va yigitning taqdirleri bilan bog'lanib, ularning o'z maqsadlariga erishish yo'lidagi mashaqqatli harakatlari haqida hikoya qiladi. Maqsad yo'lidagi barcha qiyinchilik va to'siqlar musiqa va suhbat yordamida hal qilinadi. Qoraqalpoq lirik dostonlari til xususiyatlarimizdan, turmush sharoitimizning milliy xususiyatlaridan, urf-odat va an'analarimizning muhim jihatlardan, milliy xalq qarashlaridan, xalq tafakkuri imkoniyatlarining samarali namunalaridan boshlab o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Типология каракалпакских лироэпических дастанов Максетова Ф.А.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

Сформировавшиеся в национальной среде каракалпакского народа лиро-эпические эпосы каракалпакского народа выделяются своим композиционным строем, художественностью и идейным своеобразием, обогащенными национальным эпическим содержанием и сюжетами. В лироэпических эпосах изображается дружба народов, сватовство девушки из другой страны, нарушение границ обычаев и традиций, что делает произведение эффективным и осмысленным. Сюжетные приемы эпоса нашли широкое отражение в творчестве каракалпакского народа также, как и у других народов. Ряд лирических эпосов был исполнен на дутаре знатоками музыки и баксы, и путем перехода от мастера к ученику они дошли до наших дней. В данном случае содержание эпических поэм связано с судьбами девушки и парня, влюбленных друг в друга, рассказывает об их кропотливых усилиях по достижению поставленных целей. Все трудности и препятствия на пути к цели решаются с помощью музыки и беседы. Каракалпакские лироэпические эпосы имеют свои особенности, начиная с наших языковых особенностей, национальные условия нашей жизни, важные стороны обычаев и традиций, национальные народные воззрения, плодотворные примеры возможностей народного мышления.

Typology of Karakalpak lyroepic dastans Maksetova F.A.

Karakalpak Research Institute of Humanitarian Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

The lyric-epic epics of the Karakalpak people, formed in the national environment of the Karakalpak people, stand out for their compositional structure, artistry and ideological originality, enriched with national epic content and plots. Lyric epics depict the friendship of peoples, the matchmaking of girls from another country, the violation of the boundaries of customs and traditions, making the work effective and meaningful. The plot devices of the epic are widely reflected in the works of the Karakalpak people, as well as among other peoples. Experts in music and conversation baksy performed a number of lyrical epics on dutar, and through the transition from master to student, they have survived to these days. In this case, the content of the epic poems is connected with the destinies of a girl and a boy who are in love with each other, telling about their painstaking efforts to achieve their goals. All difficulties and obstacles on the way to the goal are solved with the help of music and conversation. Karakalpak lyric epics have their own characteristics, starting with our linguistic characteristics, national characteristics of our living conditions, important aspects of our customs and traditions, national folk views, fruitful examples of the possibilities of folk thinking.